

САСТАЎНЫЯ ТЭРМІНЫ: ПРАБЛЕМА ВЫЛУЧЭННЯ, АНАЛІЗУ, ВЫКАРЫСТАННЯ

Адной з самых актуальных праблем у беларускім тэрміназнаўстве з'яўляецца праблема вылучэння і даследавання састаўных тэрмінаў. Структуру, склад, асаблівасці выкарыстання тэрмінаадзінак аналізавала Л.А. Антанюк [1], пры выяўленні спецыфічных рыс тэрмінасістэм розных галін навукі: батанічнай (А.М. Лапкоўская [4]), сельскагаспадарчай (Д.А. Лаўшук [6]) і інш. шмат увагі надавалася састаўным і складаным тэрмінам.

Прычына павышанай увагі да састаўных тэрмінаў — актыўнае развіццё сучаснай беларускай тэрміналогіі, з'яўленне неабходнасці ва ўсё больш дыферэнцыяванай намінацыі паняццяў [1, с. 71], што рэалізуецца праз пашырэнне аб'ёму тэрмінаадзінак за кошт увядзення ў іх склад атрыбуцыйных кампанентаў (прыметнікаў, назоўнікаў), якія канкрэтызуюць паняцце. Лексікаграфічныя працы не заўсёды паспяваюць за тымі зменамі, што адбываюцца ў беларускай тэрміналогіі: не адлюстроўваюцца новыя тэрмінаадзінкі, якія актыўна выкарыстоўваюцца ў навуковых працах, не фіксуюцца сацыяльназначныя тэрміны, што сустракаюцца ў СМІ, або іх тлумачэнне зразумела толькі вузкім спецыялістам. Працэс тэрміналагізацыі агульнаўжывальнай лексікі адбываецца пастаянна, таму і застаецца актуальнай праблема вызначэння і даследавання тэрмінаадзінак, адрознення іх ад іншых намінацый. З пэўнымі цяжкасцямі сутыкнуліся і мы пры вызначэнні канцэптуальнага поля сацыяльна значнай лексікі, пры фармуляванні дэфініцый у адпаведных слоўнікавых артыкулах.

Прасочым асаблівасці вылучэння і выкарыстання састаўных тэрмінаў на прыкладзе адзінак, апорным кампанентам якіх з'яўляецца *абарона*. Зазначым, што дадзеная лексема ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” [5] не мае спецыяльных памет. Аднак аналіз матэрыялу розных крыніц [2; 5], паказвае, што ў пэўных значэннях слова тэрміналагізуецца, дадзены працэс адлюстроўваецца ў дэфініцыях і пацвярджаецца прыкладамі ўжывання ў спецыяльнай літаратуры, перыядычным друку. Да вайсковай сферы з адпаведнай паметай намі адносіцца лексема *абарона* ў значэнні ‘баявыя дзеянні з мэтай зрыву або адбіцця наступлення многа большых сіл праціўніка, прыкрыцця або ўтрымання занятых пазіцый, выйгрышу часу і стварэння ўмоў для пераходу ў наступленне войскаў, якія абараняюцца’ [2, с. 13], ‘сістэма абарончых збудаванняў’ (у 3 знач.) [7, с. 35-36]. У СМІ Гродзеншчыны знаходзім шмат прыкладаў, якія выяўляюць сацыяльную значнасць адзінкі, а таму і неабходнасць пільнай увагі да яе: *Наша дэлегацыя прыняла ўдзел у мерапрыемствах дэкады, святкаванні Дня ваенна-марскога флоту, усклала кветкі на мемарыяле загінуўшых пры абароне горада ваенных маракоў і салдат, навідала Ленінградскую атамную электрастанцыю* [8]; *Савецкія войскі наблізіліся да сталіцы Усходняй Прусіі*

— *горада-крэпасці Кёнігсберга. Тут была створана моцная абарона, якая складалася з 3 абарончых пазіцый.* [8] і інш.

З паметамі *юр.* (юрыспрудэнцыя) і *спорт* можа падавацца лексема *абарона* ў значэнні ‘абарончы бок у судовым працэсе і ў гульні’, якое зафіксавана ў ТСБМ (у 4 знач.) [7, с. 36] і падмацавана шэрагам прыкладаў у газетах Гродзеншчыны: *Якія крокі мае намер распачаць у хуткім часе абвінавачаная і яе абарона, адвакат гаварыць не стаў* [9]; *Асабліва вылучыўся Ілья Міскевіч, які хутка і ўмела прарываў абарону саперніка і забіваў мячы* [8].

Лічым, што ў сістэму экалагічнай тэрміналогіі ў значэнні ‘сістэма сродкаў і дзеянняў, накіраваных на забеспячэнне спрыяльнай жыццядзейнасці арганізма (чалавека, жывёлы, расліны) ці віду’, арганічна ўключаецца тэрмін *абарона*, пра гэта сведчаць і кантэксты: *Галоўная мэта праекта — стварэнне сеткі захавальнікаў, г.зн. людзей, якія на добраахвотнай аснове і цалкам бескарысна змогуць дапамагаць у абароне нерасцільняў ласосевых*[8] і інш.

Такім чынам, названая лексема выкарыстоўваецца ў якасці тэрміна ў розных сферах, і ў гэтым няма нічога незвычайнага, бо, як згадвае С.В. Грынёў, сёння практычна кожны назоўнік (за выключэннем стылістычна афарбаваных) абазначае паняцце, якое з’яўляецца прадметам даследавання той ці іншай навукі [3, с. 28].

Сярод састаўных тэрмінаў, апорным кампанентам якіх выступае лексема *абарона*, пераважаюць утварэння па мадэлі ‘назоўнік + прыметнік’ і прызваныя забяспечыць больш дыферэнцыяваныя назвы розных паняццяў і рэалій: **абарона дзяржаўная** (*паліт., сац.*) ‘сістэма гарантаваных заканадаўствам дзяржавы дзеянняў і матэрыяльнай падтрымкі, накіраваных на ахову правоў і інтарэсаў розных груп грамадзян’ (*Таму было прынята рашэнне камісіі прызнаць дзяцей маючымі патрэбу ў дзяржаўнай абароне*[8]); **абарона дыпламатычная** (*дыпл.*) ‘адстойванне інтарэсаў грамадзян краіны за яе межамі’; **абарона сацыяльная** (*сац.*) ‘сістэма гарантаваных заканадаўствам дзяржавы дзеянняў і матэрыяльнай падтрымкі, накіраваных на ахову жыццёвых правоў і інтарэсаў грамадзян’ (*І наколькі актуальнай з’яўляецца сацыяльная абарона насельніцтва?* [8]); **абарона судовая** (*юр.*) ‘сістэма працэсуальных гарантаваных заканадаўствам дзяржавы дзеянняў, накіраваных на ахову правоў і інтарэсаў грамадзян у судзе’ (*У структуры нацыянальнай сістэмы сваё месца займаюць грамадская і судовая абарона правоў спажыўцоў* [9]); **абарона супрацьпаветраная** (*ваен.*) ‘сістэма аховы межаў дзяржавы ў яе паветранай прасторы’ (*Больш за дваццаць пяць гадоў ён нёс службу ў войсках супрацьпаветранай абароны* [8]); **абарона тэрытарыяльная** (*паліт., ваен.*) ‘сістэма замацаваных заканадаўствам дзяржавы дзеянняў, мерапрыемстваў, накіраваных на захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці краіны’ (*Валер’ян Сяргеёў, намеснік ваеннага камісара Бераставіцкага раённага ваеннага камісарыята па тэрытарыяльнай абароне* [8]); **грамадзянская абарона** (*спец.*) ‘сістэма мерапрыемстваў і дзеянняў, накіраваных на прадухіленне ці ліквідацыю небяспекі, пагрозы з боку каго-, чаго-н. для насельніцтва краіны

ці пэўнай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі’ (*У гэты дзень на тэрыторыі ПМС адбыўся страявы агляд зводнай каманды грамадзянскай абароны раёна, у час якога камандзіры фарміраванняў прадстаўлялі асабовы састаў, тэхніку і сродкі індывідуальнай абароны* [8]).

Тэрмінамі, на наш погляд, з’яўляюцца словазлучэнні, утвораныя па мадэлі ‘назоўнік + назоўнік у Р. скл.’, якія могуць ускладняцца аднароднымі кампанентамі, атрыбутывамі: **абарона Айчыны** (*паліт.*) ‘абарона дзяржавы, яе межаў ад знешняга нападу, сістэма мераў, накіраваных на захаванне незалежнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці краіны’. У перыядычным друку ўжываецца: *У любыя часы абарона Айчыны была, ёсць і будзе свяшчэнным патрыятычным абавязкам кожнага грамадзяніна нашай краіны* [8]; **абарона гонару і годнасці** (*юр.*) ‘адстойванне правоў фізічных і юрыдычных асоб у судовай установе ў працэсе разгляду спраў, звязаных са знявагай, абразай’ (*2 снежня ў судзе Крычаўскага раёна працягнуўся разгляд пазову аб абароне гонару, годнасці, дзелавой рэпутацыі і кампенсацыі маральнай шкоды начальніка аддзела ідэалогіі, культуры і па справах моладзі Крычаўскага райвыканкама Марыны Максімавай да незалежнай газеты “Вольны горад”, яе выдаўца Уладзіміра Кудраўцава і рэдактара Сяргея Няроўнага* [9]); **абарона грамадзянскіх правоў** (*юр.*) ‘адстойванне дзяржавай тых правоў грамадзян, якія вызначаны Канстытуцыяй’ (*Калі мы кажам пра абарону грамадзянскіх правоў, мы не павінны забываць і пра дзве краіны, якія знаходзяцца на нашым кантыненте, але не з’яўляюцца членамі Савета Еўропы* [8]).

Набыццё названымі вышэй словазлучэннямі статуса тэрміналагічных тлумачыцца многімі прычынамі, і самая галоўная з іх — запатрабаванасць пры развіцці тэрміналогіі беларускай мовы. Аднак ступень тэрміналагізацыі не заўсёды можна вызначыць дакладна: з’яўляецца словазлучэнне тэрмінам ці тэрміноідам, квазітэрмінам. Каб пазбегнуць памылак пры вылучэнні тэрмінаадзінак, для адрознення іх ад словазлучэнняў, якія характарызуюцца паўтаральнасцю і частым выкарыстаннем у розных крыніцах, мы прымянялі наступныя крытэрыі:

1) магчымасць фармулявання дэфініцыі, якая адносіцца да словазлучэння, а не да асобных кампанентаў, напрыклад, *абарона грамадзянскіх правоў* ‘адстойванне дзяржавай тых правоў грамадзян, якія вызначаны Канстытуцыяй’; *абарона сацыяльная* ‘сістэма гарантаваных заканадаўствам дзяржавы дзеянняў і матэрыяльнай падтрымкі, накіраваных на ахову жыццёвых правоў і інтарэсаў грамадзян’ і г. д. (як паказана вышэй). «Слоўнае раскрыццё зместу тэрміналагічнай намінацыі», ці дэфініцыя паняцця [5, с. 74], адрознівае любы тэрмін ад агульнаўжывальнага слова. Гэта важная ўласцівасць тэрміна, звязаная з абмежаванасцю яго значэння, адзначаная даследчыкамі [3, с. 29], называецца таксама і змястоўнай дакладнасцю. Менавіта дэфініраванасць прадвызначае адносную незалежнасць ад кантэкста і адназначнасць [3, с. 32], уласціваю не толькі слову-тэрміну, але і тэрміну, суадноснаму са словазлучэннем.

2) Аднясенне тэрмінаадзінкі да пэўнай сферы выкарыстання, напрыклад, *абарона грамадзянскіх правоў* (юр.), *абарона дзяржаўная* (паліт., сац.), *абарона тэрытарыяльная* (паліт., ваен.), *абарона дыпламатычная* (дыпл.), *абарона судовая* (юр.) і інш. Мы згодныя з С.В. Грынёвым, які лічыць дадзеную ўласцівасць найбольш важнай, таму што яна абумоўлівае і астатнія яе ўласцівасці [3, с. 29].

3) Фіксацыя ў лексікаграфічных і энцыклапедычных крыніцах, найперш, у Беларускай энцыклапедыі, дзе падаюцца у якасці загаловаў слоўнікавых артыкулаў тэрміны з адзначанымі дэфініцыямі [2, с. 14]: *абарона айчыны* ‘абарона краіны ад знешняга нападу, пагрозы яе незалежнасці і тэр. цэласнасці’, *абарона гонару і годнасці* ‘адна з формаў судовай аховы правоў фізічных і юрыд. асоб’, *абарона грамадзянскіх правоў* ‘абарона і заступніцтва грамадзян Беларусі на яе тэр. і за межамі дзяржавы гарантуе Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь’, *абарона дыпламатычная* ‘абарона дзяржавай сваіх грамадзян пры парушэнні іх правоў і інтарэсаў у замежнай дзяржаве’, *абарона судовая* ‘сукупнасць працэсуальных гарантаваных законам дзеянняў, накіраваных на ахову правоў і інтарэсаў грамадзян’.

4) Выкарастанне з пастаянным складам кампанентаў у справавых дакументах, навуковых выданнях, перыядычным друку, як было паказана вышэй. Аднак часта ў СМІ з-за спецыфічнасці іх мовы з пастаянным складам ужываюцца словазлучэнні, якія нельга аднесці да тэрмінаў: *сёлетняя абарона*, *выдатная абарона*, *забытая абарона*, *гераічная абарона* [8] і інш. Таму нельга кіравацца толькі крытэрыем частаты выкарыстання для

адрознення тэрмінаадзінак ад агульнаўжывальных слоў і словазлучэнняў ў пэўных крыніцах.

5) Прыкметай тэрміна з'яўляецца яго намінатыўны характар [3, с.33], таму што ў якасці апорнага кампанента выступае назоўнік.

6) Структура тэрміналагічных словазлучэнняў досыць стабільная. Як паказваюць назіранні над фактычным матэрыялам, тэрміналагізаваліся пераважна словазлучэнні, што адпавядаюць мадэлі 'назоўнік + адносны прыметнік': *абарона сацыяльная, абарона тэрытарыяльная, грамадзянская абарона* і інш., а словазлучэнні 'назоўнік + якасны прыметнік' (*гераічная абарона, выдатная абарона*), нягледзячы на іх частае выкарыстанне, не сталі тэрмінамі, да таго ж яны не адпавядаюць іншым крытэрыям. Актыўна выкарыстоўваецца мадэль 'назоўнік + назоўнік у Р. скл.', якая можа ўскладняцца аднароднымі кампанентамі, атрыбутывамі: *абарона грамадзянскіх правоў, абарона гонару і годнасці*. С.В. Грынёў звяртае ўвагу, што «функцыя называння паняццяў (семантычная цэласнасць спецыяльных намінацый) дазваляе тэрміналагічным словазлучэнням захоўваць сінтаксічнае адзінства незалежна ад колькасці кампанентаў, якія ў яго ўваходзяць, забяспечвае іх устойлівасць-узнаўляльнасць у маўленні» [3, с. 32] (пераклад наш), што дазваляе вылучаць састаўныя тэрміны і адрозніваць іх не толькі ад спалучэнняў тэрмінаў [3, с. 32], але і ад свабодных словазлучэнняў.

Пры аналізе асаблівасцей тэрміналагізацыі састаўных намінацый, аднесеных намі да сацыяльна значнай лексікі, выяўляецца, што большай здольнасцю тэрміналагізавацца валодаюць адзінкі, якія ўключаюць назоўнікі ў множным ліку. Пацвярджаецца гэта выкарыстаннем словазлучэнняў, апорным кампанентам якіх, напрыклад, з'яўляюцца *абавязак* і *абавязкі*, у Корпусе рэгіянальнай і замежнай прэсы. [8]. Пры такіх колькасных суадносінах (*абавязак* — 61, *абавязкі* — 80) толькі словазлучэнні *грамадзянскі абавязак, воінскі абавязак, службовы абавязак* могуць лічыцца, на нашу думку, тэрмінамі. Не з'яўляюцца тэрмінамі словазлучэнні *пачэсны абавязак, святы абавязак, свяшчэнны абавязак* і інш.

Тэрміналагічныя словазлучэнні, у склад якіх уваходзіць назоўнік у множным ліку (*абавязкі*), фіксуюцца часцей. Тут можна адзначыць: *грамадскія абавязкі, сямейныя абавязкі, прамыя абавязкі, прафесійныя абавязкі, бацькоўскія абавязкі, двухбаковыя абавязкі, працоўныя абавязкі*.

У якасці падагульнення зазначым, што выкарыстання намі крытэрыі адрознення састаўных тэрмінаў ад іншых словазлучэнняў павінны прымяняцца ў сукупнасці. Ужыванне толькі асобнага з іх можа даваць памылкі і недакладнасці. Зразумела, што камбінацыя крытэрыяў залежыць ад канкрэтнага выпадку, могуць распрацоўвацца і выкарыстоўвацца іншыя прынцыпы і спосабы вылучэння састаўных тэрмінаў.

Падрыхтавана ў рамках праекта, які рэалізуецца пры падтрымцы БРФФД (дагавор № Г15Р-029 ад 04.05.2015).

ЛІТАРАТУРА

1. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія. — Мінск, 1987.

2. Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. — Т. I: А — Аршын. Рэдкаля.: Г. П. Латкоў і інш. — Мінск, 1996.
3. Грынев, С.В. Введение в терминоведение. — М., 1993.
4. Лапкоўская, А.М. Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія: манаграфія. — Гродна, 2007.
5. Лаўрыновіч, Н.В. Марфалагічны спосаб утварэння тэрмінаў сучаснай беларускай заалагічнай тэрміналогіі // Беларуская лінгвістыка. — 2014. — Вып. 73. — Мінск. — С. 74–82.
6. Лаўшук, Д. А. Структурна-граматычныя асаблівасці беларускай сельскагаспадарчай тэрміналогіі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. — 2001. — № 2. — С. 112–116.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / пад агул. рэд. К.К. Атраховіча. — Мінск, 1977–1984.
8. Корпус региональной и зарубежной прессы. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/search-regional.html>. — Дата доступа: 05.03.2016.
9. Horki.info. Інфармацыйны рэсурс пра Горацкі, Дрыбінскі і Мсціслаўскі раёны Магілёўскай вобласці [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://horki.info>. — Дата доступа: 05.03.2016.